

РУХ ОПОРУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1941-1944 рр.) У ДОСЛІДЖЕННЯХ МИКОЛАЇВСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У статті проаналізовано науковий доробок миколаївських істориків з проблеми руху Опору на території Південної України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.), визначено особливості праць радянського періоду та сучасної доби.

Ключові слова: рух Опору, Південна Україна, Миколаївщина, Велика Вітчизняна війна, історіографія.

В статье анализируются научные результаты николаевских историков по проблемам движения Сопротивления на территории Южной Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1944), определены особенности трудов советского периода и современности.

Ключевые слова: движение Сопротивления, Южная Украина, Николаевская область, Великая Отечественная война, историография.

In article scientific results of the Nikolaev historians on problems of Resistance movement in territory of Southern Ukraine within Great Domestic war (1941-1944) are analyzed, features of works of the Soviet period and the present are determined.

Key words: Resistance movement, Southern Ukraine, the Nikolaev area, Great Domestic war, a historiography.

Діяльність на території Південної України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.) партизанських загонів і підпільних груп, неозброєний опір у вигляді саботажу економічних та військових заходів окупаційної адміністрації, а також боротьба національного підпілля та похідних груп ОУН стали предметом численних історичних досліджень миколаївських науковців.

Початок дослідження руху Опору на території регіону покладено фактично відразу по завершенні війни. Характерною ознакою даного історіографічного періоду стала підготовка молодих наукових кадрів через аспірантуру. У 1948 р. в Києві С. Герцманом захищено дисертацію «Боротьба трудящих мас Миколаївської області проти німецько-фашистських загарбників» [1]. Це перше дисертаційне дослідження, присвячене руху Опору в південному регіоні. Значну увагу автор приділив зображенню нацистського окупаційного режиму, так званого «нового порядку», охарактеризував умови, в яких почав зароджуватись підпільно-партизанський рух на території Миколаївщини. Як і всі наступні дисертації даного періоду, дослідження С. Герцмана має слабку джерельну базу, яка складається в основному з матеріалів лише одного партійного архіву Миколаївської області, газетних матеріалів, повідомлень Радінформбюро. Відсутність широкого спектру архівних документів обумовилась неупорядкованою та розпорошеною документацією по різним владним установам країни в перші повоєнні роки. В цілому необхідно підкреслити, що С. Герцману ще не вдалося повною мірою розкрити тематику боротьби комуністичного підпілля на території

Миколаївщини, дослідник значно більше уваги приділив аналізу окупаційного режиму.

Знаменною подією став вихід в 1964 році збірника «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Документи і матеріали» [2]. Над створенням збірника працювали багато миколаївських істориків і краєзнавців, і, незважаючи на деяку тенденційність в підборі документів, поява даної праці стала знаковою подією для історіографії, насамперед на рівні Південної України.

Величезний вклад в дослідження радянського підпільно-партизанського руху на території регіону та області зробив миколаївський історик Василь Миколайович Нем'ятий, дисертаційне дослідження якого [3] присвячено висвітленню діяльності партійного підпілля Півдня України на території сучасних Миколаївської та Херсонських областей. За оцінкою дослідника, специфіка умов степової України позначилася в тому, що на відміну від північних районів, тут переважали такі форми Опору, як дії підпільних партійних організацій і диверсійних груп [3, с. 4]. Більш глибоко діяльність партійного підпілля висвітлена В. Нем'ятим в його наступних працях. Особливо багато уваги дослідник звернув на показ організуючої та керівної ролі комуністів в підпільній боротьбі. Джерельна база досліджень В. Нем'ятого широко представлена документальними матеріалами Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КП(б)У, Миколаївського, Херсонського, Одеського, Запорізького та інших обкомів КП(б)У, архівів Міністерства оборони СРСР та обласних державних архівів. На основі матеріалів з поданих

архівів, науковцю вдалося детально змалювати процес створення та діяльності численних підпільних організацій та груп, встановити організаційну структуру партійного підпілля, узагальнити форми та методи роботи, характерні саме в умовах Півдня України, висвітити створення єдиного центру по керівництву діями підпільників. У той же час В. Нем'ятий зазначив, що підпільний обком створений лише в другій половині серпня 1941 р. на лівому березі Дніпра і практично не мав ніякого зв'язку з підпільними райкомами та групами, які вже на той час знаходились на окупованій території [4, с. 35]. Історик наголосив на тому, що з самого початку окупації підпільна боротьба в Південній Україні найбільш масово представлена зривом економічних заходів окупантів по використанню промисловості та грабунку сільського господарства [4, с. 60], акцентував увагу на тому, що основою для створення партійного підпілля та проведення диверсійної роботи стали промислові підприємства міст Півдня. Особливо дослідник виділив діяльність В. Лягіна, О. Сидорчука, Ф. Комкова та ін. В подальшому В. Нем'ятий продовжив більш глибоку розробку підпільно-партизанської тематики, захистив докторську дисертацію, входив до редакційних колегій ґрунтовних узагальнюючих праць з історії «всенародної боротьби» на території республіки та проблемної групи з вивчення історії Великої Вітчизняної війни.

Важливою складовою досліджень В. Нем'ятого стала проблема боротьби підпілля та народних мас за зрив планів окупаційної влади щодо економічного пограбування території УРСР. Цій темі присвячено його докторську дисертацію [5] та дві монографії [6; 7]. Науковець дійшов важливого висновку, що окупанти змогли використати економічну міць області менше ніж на третину [7, с. 209].

На самому початку 80-х рр. вийшла серія колективних праць, присвячених історії обласних партійних організацій республіки. В 1980 р. з'явився перший такий «Нарис історії» серед усіх областей південного регіону, присвячений історії Миколаївської обласної партійної організації [8]. В розділі, присвяченому підпільно-партизанській боротьбі на території області, автори наголосили на тому, що основною базою для створення партійного підпілля та проведення диверсійної роботи стали промислові підприємства Миколаєва, проте селяни також брали участь у масовому саботажі, зриваючи терміни виконання сільськогосподарських робіт, виводячи з ладу техніку, не виконуючи натуральні постачання, вкриваючи хліб. Загалом, більша частина інформації не є новою, заслуга авторів швидше полягає в деякому узагальненні вже відомого.

У цей же період передові українські історики, краєзнавці створили фундаментальну серію томів «Історія міст і сіл Української РСР», у якій висвітлюється і підпільно-партизанський рух на території Півдня республіки. В 1971 році вийшов том, присвячений Миколаївщині [9]. У створенні тому взяли активну участь історики-краєзнавці області, знавці та спеціалісти з історії Великої Вітчизняної війни взагалі та підпільно-партизанського руху

зокрема (В. Нем'ятий, П. Мушинський та ін.). Авторський колектив навів дані про організацію двох підпільних міськкомів, трьох міських райкомів та 26 райкомів партії, створення 13 партизанських загонів. Подано багато інформації про «Миколаївський центр» та «Партизанську іскру».

В добу «перебудови» захищено дисертації з різних аспектів руху Опору. Наукова цінність дисертаційного дослідження миколаївського історика Миколи Миколайовича Шитюка [10] в тому, що він вперше проаналізував мемуари учасників війни в якості джерела з вивчення суспільно-політичної роботи серед населення окупованої території республіки, провів класифікацію мемуарів у відповідності з відображенням у них різних аспектів даної проблеми. Серед спогадів учасників підпільно-партизанського руху в Південній Україні, науковцем проаналізовано мемуари І. Вергасова, І. Генова, І. Герасименка, І. Козлова, М. Лугового, М. Македонського, К. Шамко. Дослідник М. Шитюк дійшов висновку, що ступінь та повнота відображення в мемуарах суспільно-політичної роботи ставить їх в один ряд з іншими історичними джерелами по вивченню даної проблеми. Вчений зауважив, що особливо глибокими та пізнавальними в цьому відношенні є спогади командирів і комісарів партизанських загонів та секретарів партійних підпільних організацій [10, с. 166].

Загальновідомі події початку 90-х років, здобуття незалежності та демократичні зміни відкрили перед вітчизняною наукою, у тому числі миколаївськими науковцями, нові обрії.

Як певний історіографічний бум та справжній прорив трактують посилені інтерес до історії ОУН-УПА в цей період сучасні історіографи [11, с. 111]. Загалом проблематика національного руху Опору в роки Другої світової війни доволі стрімко стала однією з найактуальніших у вітчизняній історичній науці.

Відомий на сьогоднішній день журналіст В. Кіпіані одним з перших підняв питання діяльності на Миколаївщині національного підпілля, Південної похідної групи ОУН [12, с. 45-48]. У цей же напрям спрямували свої дослідження С. Біличенко [13, с. 81-84; 14, с. 19-25], В. Друмов та Ю. Зайцев [15; 16; 17, с. 106-109]. Детально опрацювавши велику кількість матеріалів обласного архіву СБУ, згадані вище науковці розкрили раніше невідомі факти з історії боротьби представників національної течії руху Опору. За оцінкою С. Біличенка, ОУН на Миколаївщині являла собою величезну, розвинуту організацію, яка охоплювала понад 170 членів. Досліджуючи діяльність на Півдні похідних груп, науковці відзначили дії не лише учасників ОУН(б), але й дії мельниківців, а саме Південної похідної групи ОУН(м) на чолі з Б. Сірецьким. Історики стверджують, що основними завданнями членів похідних груп стало максимальне проникнення в адміністративні органи Півдня України і впровадження в життя за їх допомогою національно-державницьких засад ОУН [15, с. 192]. Особливу увагу вчені звернули на агітаційно-пропагандистську роботу, диверсії,

ліквідацію німецьких агентів. Зазначені дослідники наполягають на тому, що близько 90 % учасників національного підпілля, були вихідцями з місцевого населення, наводять приклади існування в багатьох селах регіону молодіжних організацій. Втім, даним авторам властива деяка тенденційність та некритичність при обробці першоджерел. Так, В. Друмов та Ю. Зайцев, висвітлюючи діяльність похідних груп ОУН на Півдні, стверджують, що нібито вони «знайшли тут повне порозуміння і широку підтримку в народі» [17, с. 107]. Однак це твердження дещо не відповідає дійсності, адже навіть колишні учасники «походу на Схід» вказували на неоднозначність сприйняття їх поглядів місцевим населенням Півдня та подекуди невміння членів ОУН запропонувати чітку програму боротьби. У свою чергу С. Біличенко суперечить сам собі, спочатку безапеляційно стверджуючи, що радянського підпілля на території Миколаївщини нібито «взагалі не було», а потім вказує, що однією із сторін діяльності ОУН в області була боротьба з радянськими підпіллями [13, с. 82]. Проте незважаючи на це, зазначені праці, засновані на щойно відкритих архівних матеріалах, дали початок подальшим науковим пошукам.

О. Захарченко [18, с. 41-45] здійснив спробу дослідити роль підпільних груп в організації саботажу аграрних заходів окупантів на території Миколаївщини. Дослідник дійшов висновків, що саме саботаж сільськогосподарських робіт, зрив поставок продовольства, диверсії по знищенню складів та зернохосовищ стали найпоширенішими формами боротьби підпілля в сільській місцевості.

У 1996 році побачила світ монографія М. Шитюка «Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941-1944 роках» [19]. Джерельна база даного дослідження підібрана за конкретно визначеним напрямком та складається лише із закритих раніше фондів обласного архіву. Ввівши до наукового обігу велику кількість нових документів, науковець дослідив діяльність на території обласного центру таких підпільних організацій як «Миколаївський підпільний центр», «Центр», «Патріоти Батьківщини», а також велику кількість організацій та груп, що діяли в Первомайську, Вознесенську, Новій Одесі, в інших містах та селах області. Вчений наполягає на тому, що основною формою боротьби на території області став масовий опір неозброєного населення політичним, економічним і військовим заходам окупаційної адміністрації, а також діяльність невеликих підпільних груп. Одне з центральних місць у монографії посідає аналіз спотворених історичних даних про діяльність того чи іншого формування. Зокрема науковцем підкреслено той факт, що після звільнення області представлено чимало звітів, часто досить широких, про підпільно-партизанську діяльність. Однак після перевірки даної «діяльності» радянськими спецслужбами та партійними органами, виявилось, що таких загонів просто не існувало. Істориком наведено перелік даних груп та загонів, які склались переважно з «мертвих душ». У процесі дослідження М. Шитюк доходить висновків, що незважаючи на те, що підпільний обком і райкоми партії в період окупації «не працювали», не

створено єдиного організуючого центру, частина комуністів проявила малодушність, поставивши особисті інтереси вище суспільних, на території Миколаївщини з ініціативи низів розгорнулася підпільна і партизанська боротьба, а невдачі початкового і всього першого періоду пояснюються низкою причин, більшість з яких мали суб'єктивний характер.

Окрему увагу М. Шитюк приділив історії діяльності підпільної молодіжної організації «Партизанська іскра» [20]. Використовуючи матеріали ново-відкритих фондів архіву СБУ в Миколаївській області, науковець більш об'єктивно, аніж попередники, окреслив картину діяльності іскрівців, детально відтворив шлях їхньої боротьби, визначив причини розкриття та знищення більшості підпільників.

Одним з перших істориків 2000-х років, який розпочав аналіз руху Опору безпосередньо в південному регіоні, є миколаївський науковець Є. Горбуров, доробок якого складають дисертаційне та монографічне дослідження [21; 22], кілька наукових та публіцистичних праць. Вперше у вітчизняній історіографії радянський партизанський і підпільний рух, а також діяльність національного підпілля локалізувалися не окремою областю, а майже всім південноукраїнським регіоном. Вченим зосереджена увага на тому, що природно-кліматичні умови Півдня України не сприяли розгортанню партизанського руху, який, на думку автора, так і не став масовим. Серед причин цього, окрім несприятливих природних умов, історик назвав відсутність належної підготовки, матеріальних ресурсів, досвіду конспіративної роботи в умовах окупаційного режиму. Втім, незважаючи на це, Є. Горбуров позитивно оцінив ефективність радянської течії руху Опору в Південній Україні, давши високу оцінку бойовій, розвідувальній та агітаційно-пропагандистській діяльності. Широкого висвітлення в дослідженнях Є. Горбурава отримала історія національного підпілля Південного регіону. На основі карних справ учасників Південної похідної групи та представників місцевого національного руху, авторові вдалося побудувати досить цілісну картину діяльності ОУН у південних областях та Криму. Науковець простежує еволюцію поглядів оунівців від співробітництва з німецькою окупаційною адміністрацією до боротьби з нею. За оцінкою історика, якщо радянські підпілля зосереджували основну увагу на проведенні диверсій, терористичних та інших руйнівних актів, то оунівці ці заходи вважали крайніми і вимушеними. Дослідник підкреслює, що для останніх головною була пропагандистсько-виховна робота з населенням, пробудження національної свідомості, створення структур майбутньої української держави. У процесі дослідження вчений приходив до висновків, що провідники обох ОУН – і бандерівської і мельниківської – усвідомлювали важливість південно-українського регіону при тому, що особливості національного складу місцевого населення та його ментальності поставили оунівців перед необхідністю вироблення специфічних форм боротьби, адаптованих до конкретної ситуації. Свою позицію автор аргументує тезою, згідно з якою місцеві

осередки ОУН приділяли більше уваги не національним, а соціально-економічним питанням, викривали злочини обох тоталітарних режимів, вказували на переваги суверенної української державності [21, с. 182].

Результатом подальших наукових пошуків Є. Горбурова у цьому напрямі стала поява двох монографій у співавторстві з М. Шитюком [23] та Ю. Котляром [24]. У зазначених монографіях дослідники порушили питання стратегічної важливості діяльності Південної похідної групи, зазначивши, що саме на Півдні «повинна була відбуватися вирішальна битва між націоналістичною й комуністичною ідеологіями» [23, с. 13]. У процесі дослідження вчені дійшли висновків, що незважаючи на заснування в усіх областях Півдня осередків національного руху, цілісної мережі ОУН у регіоні не було. Діяли окремі групи, що входили до єдиної структури лише гіпотетично. В той же час дослідники високо оцінили ефективність їх діяльності та загальний внесок у рух Опору в Південному регіоні.

На сторінках монографії «Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр.» [25] миколаївські дослідники М. Шитюк та А. Погорелов торкнулися деяких питань, пов'язаних безпосередньо з рухом

Опору в регіоні. На думку авторів, чи не найголовнішою причиною провалу підпільно-партизанського руху на початку окупації став значний «кредит довіри» місцевого населення до окупантів [25, с. 203]. За оцінкою науковців, саме цей фактор, а не відсутність досвіду, поспіх чи прорахунки у виборі структури організації став вирішальним та призвів до фактичного розгрому руху Опору на Півдні в початковий період окупації. Деяко узагальнили найновіші досягнення регіональної історичної науки комплексні праці на кшталт «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944» [26], «Миколаївщина в новітній історії» [27] та ін.

Сучасними миколаївськими істориками продовжується системний аналіз багатьох аспектів проблеми і загалом високо оцінюється рух Опору в Південній Україні (1941-1944 рр.). Цілковитий провал планів німецько-румунських окупантів щодо використання економічних, промислових та людських ресурсів такого стратегічно важливого регіону як Південь України пов'язується новітньою історіографією саме з рухом Опору під час тимчасової окупації території регіону, який, у свою чергу, подається як один з вирішальних факторів звільнення України та Перемоги у Другій світовій війні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герцман С. М. Боротьба трудящих мас Миколаївської області проти німецько-фашистських загарбників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / С. М. Герцман. – К., 1948. – 18 с.
2. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы / [ред. кол.: Гусева А. И. (отв. ред.) и др.]. – Одесса : Маяк, 1964. – 359 с.
3. Немайть В. Н. Партийное подполье Юга Украины в годы Великой Отечественной войны (На материалах Николаевской и Херсонской обл.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : 07.00.01 / Василий Николаевич Немайть. – К., 1965. – 29 с.
4. Нем'ятій В. М. Вірність: 3 історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни / Василь Миколайович Нем'ятій. – Одеса : Маяк, 1973. – 204 с.
5. Немайть В. Н. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за срыв экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории Украины (1941-1944 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора ист. наук : 07.00.01 / Василий Николаевич Немайть. – К., 1982. – 50 с.
6. Немайть В. Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941-1944) / Василий Николаевич Немайть. – К. : Знание, 1980. – 62 с.
7. Немайть В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / Василий Николаевич Немайть. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 230 с.
8. Очерки истории Николаевской областной партийной организации / [Васильев В. А., Горбань Ю. А., Гостев И. А. и др. ; ред. кол. : Васильев В. А. (отв. ред.) и др.]. – Одесса : Маяк, 1980. – 327 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / [голов. ред. кол. : Тронько П. Т. (голова) та ін.]. – Миколаївська область / [ред. кол. : Васильев В. О. (голова) та ін.]. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1971. – 771 с.
10. Шитюк Н. Н. Отражение в мемуарной литературе общественно-политической работы партизан и подпольщиков среди населения оккупированной территории Украины (критический анализ) : дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.01 / Николай Николаевич Шитюк. – К., 1991. – 198 с.
11. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: в 2-х кн. / [А. Айсфельд, І. Ветров, Т. Вінцовський та ін. ; НАН України. Інститут історії України]. – К. : Наукова думка, НАН України, 2010. – Кн. 1. – 735 с.
12. Матеріали І-ої всеукраїнської студентської наукової конференції «Аркасівські читання». – Миколаїв, 1994. – 196 с.
13. II Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв : Іліон, 1997. – Т. 2. – 263 с.
14. Історія Миколаївщини 1937-1997 рр. : доповіді і повідомлення наук. конф., присвяченої 60-річчю з дня утворення Миколаївської області. – Миколаїв : Іліон, 1998. – 289 с.
15. Друмов В. І. Діяльність похідних груп ОУН та українського визвольного підпілля на Півдні України у 1941-1944 році / В. І. Друмов // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: Зб. наукових праць. – Миколаїв, Одеса, 1999. – Ч.2. – С. 187-195.
16. Друмов В. І. Українське підпілля у 1941-1944 рр. на Миколаївщині / В. І. Друмов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 7. – К. : Рідний край, 1999. – С. 141-145.
17. I Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв : Іліон, 1995. – 308 с.
18. Тези доповідей та повідомлень Першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. – Миколаїв : Іліон, 1995. – 576 с.
19. Шитюк М. М. Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941-1944 роках / Микола Миколайович Шитюк. – Миколаїв : Іліон, 1996. – 70 с.
20. Шитюк М. М. Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних документів (1942-1943 рр.) / Микола Миколайович Шитюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 101-106.

21. Горбуров Є. Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941-1944 рр. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Євген Григорович Горбуров. – К., 2003. – 232 с.
22. Горбуров Є. Г. Рух Опору на півдні України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.): [Монографія] / Євген Григорович Горбуров. – К. : Олді-Плюс, 2002. – 246 с.
23. Горбуров Є. Г. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації / Є. Г. Горбуров, М. М. Шитюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 56 с.
24. Горбуров Є. Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. / Є. Г. Горбуров, Ю. В. Котляр, М. М. Шитюк. – Херсон : Олді-Плюс, 2003. – 340 с.
25. Шитюк М. М. Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр. / М. М. Шитюк, А. А. Погорелов. – Миколаїв : Вид-во І. Гудим, 2009. – 360 с.
26. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944: (До 60-річчя визволення обл. від нім.-рум. окупантів) / [авт. кол. : Шитюк М. М. (кер.) та ін.; Ред. кол.: Гаркуша О. М. (голова) та ін.]. – Миколаїв : Квіт, 2004. – 501 с.
27. Миколаївщина в новітній історії / [авт. кол. : Шитюк М. М. (кер.) та ін.]. – Миколаїв : Квіт, 2007. – 553 с.

Рецензенти: Шитюк М. М., д.і.н., проф.;
Бушин М. І., д.і.н., проф.

© Нефьодов Д. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 15.10.2012 р.

НЕФЬОДОВ Дмитро Валерійович (1988 р. н.). У 2010 р. закінчив магістеріум Інституту історії і права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Аспірант кафедри історії України МНУ ім. В. О. Сухомлинського.

Коло наукових інтересів: рух Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.): історіографія проблеми.